

ABDULLA QODIRIY “O’TKAN KUNLAR” VA JEYN OSTIN “MAG’RURLIK VA XUROFOT” ROMANLARIDA OILA, NIKOH VA SEVGI BILAN BOG’LIQ FRAZELOGIZMLARNING QIYOSIY TAHLILI

Mirzahamdamova Dilafruxxon

Qo’qon universiteti Ingliz filologiya kafedrası o’qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Abdulla Qodiriyning “O’tkan kunlar” va Jeyn Ostinning “Mag’rurlik va xurofot” romanlarida oila, nikoh va sevgi tushunchalarini ifodalovchi frazeologik birliklar qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Ikki asar o’rtasida genetik aloqa yo’q, biroq ularning markaziy mojarosi, ya’ni shaxsiy tuyg’u bilan oilaviy-ijtimoiy majburiyatning to’qnashuvi, o’xshash til vositalarini yuzaga keltirgan. Tahlil natijasida o’zbek romanida frazeologizmlarning asosan ko’ngil, yurak kabi ruhiy markazlarga hamda urf-odat tushunchalariga tayanishi, ingliz romanida esa mulk, mavqe va “munosib juftlik” kabi ijtimoiy-iqtisodiy tasavvurlar ustun turishi aniqlandi. Shuningdek, ayrim birliklarning tarjimada qanday berilishi va madaniy bo’shliqlar qanday to’ldirilishi ko’rsatildi.

Kalit so’zlar: frazeologik birlik, konsept, qiyosiy-tipologik tahlil, oila, nikoh, sevgi, badiiy tarjima, “O’tkan kunlar”, “Mag’rurlik va xurofot”.

Kirish

Frazeologik birliklar xalqning olamni qabul qilish tarzini eng ixcham shaklda saqlaydi. Badiiy asarda ular ikki vazifani birdan bajaradi: til birligi sifatida ma’no tashiydi, poetik vosita sifatida esa qahramon ruhiyatini va muallifning baholashini ochib beradi. Shu bois oila, nikoh va sevgi kabi har bir madaniyatda eng qadimiy qatlamga ega tushunchalar qaysi frazeologik shakllarda ifodalanishi masalasi tilshunoslik bilan adabiyotshunoslik tutashgan nuqtada turadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, qiyosiy adabiyotshunoslik so’nggi o’n yilliklarda sujet va obrazlarni solishtirishdan matnning til-madaniy asoslarini o’rganishga qarab siljiyapti. Biroq o’zbek va ingliz badiiy matnlari misolida bu

yo’nalishdagi ishlar hali kam. Abdulla Qodiriyning “O’tkan kunlar” romani o’zbek nasrining zamonaviy shakldagi dastlabki yirik namunasi, Jeyn Ostinning “Mag’rurlik va xurofot” (1813) asari esa ingliz maishiy-psixologik romanining mumtoz namunasi hisoblanadi. Ikkalasi turli davr va turli ijtimoiy muhit mahsuli biri Qo’qon xonligi davridagi shahar hayotini, ikkinchisi Regentlik davri Angliyasidagi quyi zodagonlar muhitini tasvirlaydi. Shunga qaramay, har ikkisining o’zagida bitta savol yotadi: yoshning ko’ngli nimani tanlaydi va oila nimani talab qiladi?

Bu o’xshashlik genetik emas, tipologik xarakterga ega. V.M.Jirmunskiy ta’kidlaganidek, bir-biriga bevosita aloqasi bo’lmagan adabiyotlarda ijtimoiy rivojlanishning o’xshash bosqichlari o’xshash badiiy hodisalarni keltirib chiqarishi mumkin. Biz ana shu nuqtai nazardan yondashib, ikki romanda oila, nikoh va sevgi bilan bog’liq frazeologizmlarni solishtiramiz.

Tadqiqotning maqsadi shu frazeologik birliklarning ma’noviy va uslubiy xususiyatlarini ochish, ularda aks etgan madaniy tasavvurlardagi umumiylik va farqni aniqlash hamda tarjima jarayonida yuzaga keladigan muammolarni ko’rsatishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi va metodologiya

Frazeologik birliklarni turkumlash masalasi V.V.Vinogradov tasnifidan beri tilshunoslikning markaziy muammolaridan biri bo’lib kelmoqda. U birliklarni ma’noning bo’linish darajasiga qarab frazeologik chatishmalar, frazeologik butunliklar va frazeologik birikmalarga ajratgan. A.V.Kuninning ingliz frazeologiyasiga bag’ishlangan ishlarida esa birlikning barqarorligi va obrazlilik birinchi o’ringa qo’yiladi. O’zbek tilshunosligida Sh.Rahmatullayev va boshqa olimlar frazeologik birliklarni so’zga teng ma’noli, ko’chma mazmunga ega va tayyor holda qo’llanadigan til birligi sifatida talqin qiladilar. Ushbu qarashlar bizning ishimiz uchun asos bo’lib xizmat qiladi, lekin tahlil nuqtasini boshqa yerga

ko'chiramiz: birlik tilda qanday joylashganidan ko'ra, u badiiy matnda qaysi tushunchani qanday qilib yuzaga chiqarayotgani bizni ko'proq qiziqtiradi.

Shu o'rinda konsept tushunchasiga to'xtalish zarur. V.N.Telia frazeologizmni madaniy ma'noni saqllovchi va uzatuvchi vosita deb hisoblaydi. V.I.Karasik esa konseptni lisoniy shaklda ifodalangan, qiymat belgisiga ega ongiy hosila sifatida ta'riflaydi. Bu qarashlar nuqtai nazaridan “sevgi”, “oila” va “nikoh” yagona so'z emas, balki ko'p qatlamli tasavvurlar majmuasi bo'lib, frazeologizmlar ularning aynan til yuzasiga chiqqan qismidir. Kognitiv tilshunoslikda bu qatlamlar metaforik modellar orqali tavsiflanadi: masalan, Dj.Lakoff va M.Jonson sevgini olov, yo'l yoki ozuqa sifatida tasavvur qilishni shunday modellar qatoriga kiritadi. Quyida ko'rishimiz mumkinki, ikkala romanda ham aynan shu modellar ishlaydi, faqat ularning to'ldirilishi bir xil emas.

Qiyosiy adabiyotshunoslikda S.Bassnett ta'kidlaganidek, tarjima va qiyos bir-biridan ajralmagan hodisalar: ikki matnni solishtirish ularning bir-biriga qanday “ko'chishi”ni ham o'rganishni talab qiladi. Shuning uchun ishda frazeologizmlar nafaqat o'z ichida tahlil qilinadi, balki ularning boshqa tilda berilish imkoniyati ham sinaladi. Bu usul madaniyatlararo farqni eng aniq ko'rsatadigan tajriba maydoni bo'lib chiqadi: ekvivalent topilmagan joyda tushunchaning madaniy o'ziga xosligi namoyon bo'ladi.

Material sifatida romanlarning o'zbekcha va inglizcha matnlari, shuningdek, ularning tarjimalari olindi. Ishda qiyosiy-tipologik, tavsifiy, kontekstual va tarjima tahlili usullaridan foydalanildi. Frazeologizm tushunchasi bu yerda keng ma'noda qo'llanadi: idiomalar bilan birga turg'un birikmalar, nutq etiketi formulalari va maqol xarakteridagi iboralar ham tahlilga tortildi.

Tahlil va natijalar

Qodiriy romanida sevgi, nikoh va oila bir-biridan ajratib bo'lmaydigan uchlik sifatida beriladi, shu sababli ularni ifodalovchi frazeologizmlar ham mavzu jihatidan

emas, balki grammatik tuzilishi va ularda harakat egasining kim ekani bo'yicha ajralib turadi. Bu kuzatish tahlilning asosiy mezonini bo'lib xizmat qildi.

Birinchi guruhni sevgi tuyg'usini bildiruvchi birliklar tashkil qiladi. Ularning ko'pchiligida ko'ngil so'zi markaziy o'rin tutadi ko'ngil bermoq, ko'ngil qo'ymoq, ko'ngli ketmoq, ko'ngli tortmoq. Diqqatga sazovor tomoni shundaki, bu birliklarda ko'ngil ko'pincha o'z irodasi bilan harakat qiluvchi mustaqil kuch sifatida talqin etiladi. “Ko'ngli ketdi” deyilganda odam tuyg'uni tanlamaydi, tuyg'u uni topadi. Qodiriy qahramonlarining sevgi to'g'risida ko'pincha ochiq gapirmasligi, ularning his-tuyg'usi ko'proq ko'ngil, dard, hijron kabi so'zlar yordamida va qisman ishora orqali ifodalanishi shu tasavvurga mos tushadi. Sevgining olov bilan bog'lanishi (ishq o'tida yonmoq, o'rtanmoq, kuyib-yonmoq) ham mumtoz she'riyatdan o'tgan metaforik model bo'lib, romanda nasriy shaklga solingan.

Ikkinchi guruh nikoh bilan bog'liq birliklardan iborat va ularning tuzilishi butunlay boshqacha. Sovchi qo'ymoq (yubormoq), fотиha o'qimoq, qizni uzatmoq, kelin qilmoq, bosh qovushmoq kabi iboralarda harakat egasi yosh emas, oila: sovchini yo'llaydigan yigitning ota-onasi, qizni uzatadigan otasi. Nikoh bu yerda shaxsiy qaror emas, ikki xonadon o'rtasidagi kelishuv sifatida ko'rinadi va frazeologizmlar shu ijtimoiy tartibni tilda mustahkamlaydi. Ayniqsa fотиha so'zi bilan bog'liq birliklarda nikohning diniy-marosimiy tomoni, ya'ni og'zaki berilgan so'zning huquqiy kuchga ega ekani seziladi. Bunday birlikni boshqa tilga ko'chirish qiyin, buni quyida alohida ko'rib chiqamiz.

Uchinchi guruh oila ichidagi munosabatlarni, birinchi navbatda, ota-ona va farzand o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Otasining so'zidan chiqmaslik, oq yuvib oq tarab voyaga yetkazish, yuzini yerga qaratmaslik, rozi-rizolik kabi birliklarda itoat, minnatdorchilik va or-nomus tushunchalari yetakchilik qiladi. Ana shu ikki qutb, ya'ni yoshning ko'ngli bilan ota-onaning roziligi o'rtasidagi tortishuv romandagi dramatik vaziyatlarning asosiy manbaidir. Til nuqtai nazaridan

qaraganda, bu qarama-qarshilik ikki xil birliklar tizimining to'qnashuvi sifatida ko'rinadi: birida harakat egasi ko'ngil, ikkinchisida oila.

Ostin romani nikoh haqidagi mashhur gap bilan boshlanadi: yolg'iz, boy yigit albatta xotinga muhtoj bo'lishi kerak, deb hisoblanadi (a single man in possession of a good fortune must be in want of a wife). Ayni shu jumlada butun asar uslubi namoyon: nikoh tuyg'u masalasi sifatida emas, mulk va ehtiyoj tilida, yarim hazil, yarim tanbeh ruhida taqdim etiladi. Birlikdagi in possession of va in want of kabi huquqiy-iqtisodiy burilmalar nikoh bozori tasavvurini yaratadi, shu bois ularni ingliz romanidagi nikoh frazeologiyasining kalit shakllaridan biri deb hisoblash mumkin.

Shu mantiq romanning boshqa o'rinlarida ham davom etadi. Missis Bennet haqidagi tavsifda uning hayotdagi vazifasi qizlarini turmushga uzatish ekani aytiladi (the business of her life was to get her daughters married), ya'ni nikoh “ish” va “vazifa” sifatida ko'rinadi. Sharlotta Lukas Kollinzga turmushga chiqishini oqlayotib, o'zi sevgidan umidvor emasligini, faqat a comfortable home, qulay va tinch uy istashini aytadi. Bu yerda qulaylik, mavqe, aloqalar (connections) kabi so'zlar nikoh lug'atining aniq tarkibiy qismi sifatida ishlaydi. Shuningdek, nikoh taklifi bilan bog'liq birliklar (to make an offer, to accept an offer, to refuse) shartnomaviy mazmunga egaligi bilan ajralib turadi.

Sevgi sohasida vaziyat ancha boshqacha. Ostin tuyg'uni asosan yumshoq darajalar orqali beradi: esteem, regard, attachment, affection so'zlari sezilar-sezilmas o'sib boruvchi shkala hosil qiladi. Bu leksik hodisa bo'lib, frazeologizmlar bu yerda ko'proq kinoya va nutqiy o'yin vositasi vazifasini bajaradi. Darsi Elizabet haqida she is tolerable, but not handsome enough to tempt me deganida, ibora uning mag'rurligini ham, keyingi o'zgarishini ham oldindan ochib qo'yadi: o'sha odam keyinroq o'z tuyg'ulariga qarshi kurashganini tan oladi (in vain I have struggled). Metaforik model nuqtai nazaridan esa Netherfild kechasidagi suhbat qiziq. Darsi she'riyatni sevgi ozig'i deb bilishini aytadi (the food of love), Elizabet esa bunga “kuchli, sog'lom sevgini hamma narsa oziqlantiradi” degan ma'noda javob

qaytaradi. Shu tariqa muhabbat ovqatlanish va quvvat olish tushunchasi bilan bog’lanadi, ibora esa ikki qahramon o’rtasidagi nozik bahsning quroliga aylanadi.

Oila munosabatlarini ifodalovchi birliklarda mulk va obro’ birinchi o’rinda turadi. Longborn mulkining Kollinzga o’tishi (the entail), qizlarning kelajagi, Lidiyaning Vikxem bilan qochishi keltirgan sharmandalik (disgrace) oilaning ijtimoiy yuzini or-nomus bilan emas, balki mavqe va nufuz bilan bog’laydi. Bu jihati bilan ingliz romani o’zbek romanidan ancha uzoqlashadi. Shu bilan birga ikkala matnda ham oila shaxsiy tuyg’u uchun to’siq bo’lib turishi, frazeologizmlar esa shu to’siqning qanday tilda gapirishini ko’rsatishi tipologik umumiylikni tashkil qiladi.

Yuqoridagi kuzatishlarni jamlasak, ikki romanda o’xshashlik g’oyaviy-mavzuviy darajada, farq esa frazeologik ifodaning ichki mantig’ida ko’rinadi. Har ikki asarda ham yosh qahramonning tuyg’usi oila qarori bilan to’qnashadi va frazeologizmlar shu to’qnashuvni til darajasida aks ettiradi. Ammo bu to’qnashuv qaysi tushunchalar vositasida tasvirlanishi madaniyatdan madaniyatga qarab o’zgaradi. Farqlar quyidagi jadvalda jamlangan.

1-Jadval. Frazeologik ifodaning qiyosiy xususiyatlari

Mezon	“O’tkan kunlar”	“Mag’rurlik va xurofot”
Sevgi ifodasi	ko’ngil, dard, olov atrofidagi birliklar; tuyg’u insonni o’zi topadi	darajalangan leksik shkala (esteem, regard, affection), kinoya
Nikoh	sovchi, fотиha, uzatish: marosimiy kelishuv	offer, accept, refuse, fortune: shartnomaga yaqin muomala
Harakat egasi	ota-ona, oila	taklif qiluvchi va qaror qiluvchi individ
Oila qiymati	itoat, rozilik, or-nomus	mulk, mavqe, obro’

Yetakchi metafora	sevgi olov; bog’lanish	nikoh bitim	sevgi ozuqa; nikoh “ish” va
----------------------	---------------------------	----------------	-----------------------------

Jadvaldan ko’rinadiki, o’zbek romanida nikoh jamoaviy, ingliz romanida esa nisbatan shaxsiy qaror shaklida ifodalanadi, garchi har ikkala holatda ham ijtimoiy bosim kuchli bo’lsa-da. Shu sababli, masalan, Elizabetning Kollinz taklifini rad etishi ingliz tilida grammatik jihatdan tabiiy (to refuse an offer), uni sovchi va fотиha tizimiga ko’chirish esa ma’noni tubdan o’zgartirib yuboradi.

Tarjima nuqtai nazaridan birliklarni uchta toifaga bo’lish mumkin. Birinchisida to’liq yoki yaqin ekvivalent mavjud: ko’ngil qo’ymoq va to set one’s heart on o’zaro mos keladi, garchi o’zbek variantida ko’ngilning mustaqil kuch sifatidagi tasavvuri ancha quvvatliroq bo’lsa ham. Ikkinchi toifada qisman moslik kuzatiladi: ko’ngli ketmoq ni to lose one’s heart bilan berish mumkin, lekin tuyg’uning beixtiyorligi so’nadi. Uchinchi toifada madaniy bo’shliq bor: fотиha o’qimoq uchun ingliz tilida ekvivalent yo’q, tarjimon P.Nyumark va M.Beyker tavsiflagan usullardan birini, ya’ni transliteratsiya va izohni yoki tavsifiy tarjimani tanlashga majbur. Teskari yo’nalishda ham shunday: in want of a wife iborasini o’zbekchaga so’zma-so’z o’g’irish mumkin, ammo uning kinoyasi o’zbek o’quvchisi uchun nikoh haqidagi ko’nikma boshqacha bo’lgani sababli yo’qolib qolish xavfi tug’iladi.

Bu yerda L.Venuti nomi bilan bog’liq ikki strategiya, ya’ni yurtlashtirish va yotlashtirish masalasi ham ko’rinadi. “To make an offer” ni “sovchi yubormoq” deb berish o’quvchiga tanish, lekin Kollinzning shaxsan o’zi taklif qilgan vaziyatini buzadi: bu yurtlashtirish bo’lib, matn madaniyatining o’ziga xosligini yo’qotadi. Aksincha, “qizning qo’lini so’ramoq” yoki “turmush taklifi qilmoq” kabi neytralroq variantlar asl mazmunni saqlaydi. Bizningcha, badiiy tarjimada frazeologizm ekvivalentini topishdan oldin, uning ichidagi harakat egasini aniqlash kerak, chunki ikki romanda aynan shu element eng ko’p farq qiladi.

Xulosa

Tahlil shuni ko'rsatdiki, “O'tkan kunlar” va “Mag'rurlik va xurofot” romanlarida oila, nikoh va sevgi bilan bog'liq frazeologizmlar o'xshash badiiy vazifani, ya'ni shaxsiy tuyg'u bilan ijtimoiy majburiyat o'rtasidagi tortishuvni tasvirlash vazifasini bajaradi, biroq bu vazifani turli til-madaniy vositalar orqali amalga oshiradi.

Qodiriy romanida sevgi ko'ngil atrofida shakllangan birliklarda, nikoh esa sovchi, fотиha va uzatish kabi marosimiy iboralarda ifodalanadi, bunda harakat egasi ko'pincha oila bo'ladi. Ostin romanida nikoh mulk, mavqe va bitim bilan bog'liq iboralar orqali beriladi, sevgi esa ko'proq darajalangan leksika va kinoyali nutq shakllarida ko'rinadi, harakat egasi esa individning o'zi. Bu farqlar ikki jamiyatda oila va shaxs munosabatlari qanday tasavvur qilinganini aks ettiradi.

Tarjima tajribasi ham ayni xulosani tasdiqlaydi: ekvivalent ko'pincha tuyg'u bilan bog'liq birliklarda topiladi, nikoh va oila marosimlariga oid birliklarda esa madaniy bo'shliq yuzaga keladi va tavsifiy usullar talab etiladi. Tadqiqotni boshqa o'zbek va ingliz asarlari, shuningdek, rus tilidagi tarjimalar bilan kengaytirish mumkin; bu frazeologik konseptlarning tipologik xaritasini to'liqroq tuzishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qodiriy A. O'tkan kunlar: roman. – Toshkent: [nashriyot, yil].
2. Austen J. Pride and Prejudice. – London: T. Egerton, 1813.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
4. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Шахматов А.А. 1864–1920: Сборник статей и материалов. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – С. 339–364.
5. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1986.

6. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.
7. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002.
8. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
9. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение: Восток и Запад. – Л.: Наука, 1979.
10. Bassnett S. Comparative Literature: A Critical Introduction. – Oxford: Blackwell, 1993.
11. Newmark P. A Textbook of Translation. – New York: Prentice Hall, 1988.
12. Salomov G'. Tarjima nazariyasiga kirish. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
13. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М.: Высшая школа, 1990.
14. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – London: Routledge, 1992.
15. Venuti L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. – London: Routledge, 1995.